

RECENSIES

Filipa Ribeiro da Silva, *Dutch and Portuguese in Western Africa. Empires, Merchants and the Atlantic System, 1580-1674* (Leiden/Boston: Brill, 2011) 384 p. ISBN 978-90-04-20151-4.

This is a new book about an old theme. Generations of historians from Charles Boxer to Niels Steensgaard, Vitorino Magalhães Godinho, Frédéric Mauro, Stuart Schwartz, Piet Emmer, Filipe Alencastro and Francisco Bethencourt have compared the Portuguese empire with its Dutch, French and English competitors in the South Atlantic. General wisdom among these historians is that there was a clash of empires in the struggle to dominate the slave imports from the West Coast of Africa into Brazil and the Caribbean and the export of cash crops into Europe. The result of this clash was the rise of a Dutch, French and English Atlantic empires at the expense of the long-established Iberian Empires, translated into an economic development from an Iberian feudal system of overseas expansion into a capitalist model of empire building exemplified by chartered monopolies fostered by the Dutch and the English.

Filipa Ribeiro da Silva partially addresses these issues in her book by comparing the Dutch and Portuguese presence in Western Africa between 1580 and 1674. Since her work is rooted on comparative analysis, she selected a pool of factors of analysis to sustain this comparison, namely the appreciation of the role of institutions, labor migration, formation of colonial societies and economic organization of the West African entrepreneurial operations. Ribeiro da Silva uses secondary literature and some primary sources to go deep into the institutional structure of the Dutch and the Portuguese colonial enterprise, the labor models that both empires adopted in its various forms and how the intersection between institutions and labor models resulted in specific colonial societies in Western Africa.

Even if the structure of the book privileges a multi-factual analysis of Dutch and Portuguese colonial exchanges in the Western Coast of Africa, the emphasis of Ribeiro da Silva's work lies on the economic construction of a Dutch and a Portuguese Western African space. She underlines the interconnectedness between the African coastal areas privileged by the Europeans and the hinterlands dominated by the Eurafricans and Africans. She stresses the complementary nature of these two systems in the Dutch and the Portuguese cases, although she argues for a Portuguese adaptability model against a Dutch efficiency model in the operation of the system.

Trading routes, commercial practices, production and consumption outlets were paramount for the integration of African coastal areas and their hinterlands, the same was true for the intercontinental operations governed by the Dutch and the Portuguese. Even though, Ribeiro da Silva argues for a certain degree of market integration between the dynamics of the Western African coastal areas and the overseas markets, especially in the Americas. She fails to convince the reader that this market integration also reached the hinterlands and that the impact of market integration influenced the

expansion and contraction of commercial exchanges between the Dutch and Portuguese, on the one hand, and the Africans, on the other hand.

The most peculiar part of this book stresses the business organization of the European competitors operating in the Western African context. Ribeiro da Silva mentions not only the wealthy European merchants of Amsterdam or Lisbon, but she extends her evaluation of the contribution of the ‘men-on-the-spot’, the agents and their local contacts. Even though she sees a certain degree of African and *Creole* agency within the Dutch and the Portuguese areas of influence, it is unclear whether that agency was continuous or sporadic and the long term impact of this practice. Even though she is very keen on characterizing this agency as cross-cultural, she is ambiguous regarding a definition of the concept. It seems that the premise is that people from different religious backgrounds and ethnic groups participated in exchanges and commercial/financial partnerships, but the author disregards, for example, one of the essential elements that characterize cross-cultural exchanges, namely, the meddling between different law (religious or civil) systems.

Overall, this is a very well researched, organized and argued book. The major contribution it gives to current historiography is to conclude that the Dutch States General and the Portuguese monarchs shared similar goals concerning their sphere of influence in the Western African coast. However, the organizational, strategic and administrative differences between the economic needs of both empires resulted in two different approaches to the South Atlantic Complex.

Cátia Antunes
Department of History
Leiden University

Elisabeth Musch, *Integration durch Konsultation? Konsensbildung in der Migrations- und Integrationspolitik in Deutschland und den Niederlanden* (Münster/New York/München/Berlin: Waxmann, 2011), *Zivilgesellschaftliche Verständigungsprozesse vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Deutschland und die Niederlande im Vergleich*, Band 5, 400 p. ISBN 978-3-8309-2387-9.

Elisabeth Musch, tegenwoordig onderzoeksreferent aan het Duitse onderzoeksinstituut voor openbaar bestuur Speyer, is afgestudeerd in Europese Studies aan de Universiteit Osnabrück. In 2010 promoveerde zij aan de Westfaalse Wilhelms-Universiteit Münster op dit onderzoek naar politieke strategieën en het handelingsrepertoire van rijksactoren in de omgang met migranten en hun organisaties. Procedures en problemen met betrekking tot de politieke integratie van migranten staan hierin centraal. De auteur belicht de consultatiestructuren, namelijk de gemeenschappelijke overlegstructuren tussen overheid en openbaar bestuur enerzijds en migranten(organisaties) anderzijds, aan de hand van de vraag naar de rol van de overheid bij de institutionalisering tussen overheid en migrantenverbanden in Nederland en Duitsland. In deze vergelijkende studie wordt gebruikgemaakt van het concept van de ‘Administrativer Interessenvermittlung’ (Lehmbruch 1987), die – anders dan het concept van de ‘Political Opportunity Structures’ – het onmiddellijke overheidshandelen binnen de maatschappij bestudeert.

In systematisch opgebouwde hoofdstukken beschrijft Musch zowel de geschiedenis van het integratiebeleid in Nederland en Duitsland als de relaties tussen overheid en maatschappij inzake integratie in beide landen. Aan de hand van een grote hoeveelheid archiefmateriaal, zoals overheidsdocumenten en krantenberichten, secundaire bronnen en interviews onderzoekt Musch de Nederlandse Landelijke Advies- en Overlegstructuur Minderhedenbeleid (LAO), de Landelijke Overleg Minderheden (LOM) en de Duitse 'Integrationsgipfel' en de 'Nationale Integrationsplan' (NIP) – die later worden opgericht dan de Nederlandse LAO en LOM. Vervolgens maakt ze een vergelijking en stelt zij tot slot in een apart hoofdstuk ook het Inter-islamitisch Platform Overheidzaken (IPO) en de 'Deutsche Islamkonferenz' (DIK) tegenover elkaar.

Bij het onderzoek richt de auteur zich op drie vragen: hoe beïnvloeden strategieën van regering, bestuur en rijksstructuren de organisatie van migrantenverbanden? In hoeverre worden migrantenverbanden betrokken bij het integratiebeleid? Hoe is het te verklaren dat de Nederlandse en Duitse regeringen de organisaties op verschillende manieren in politieke processen hebben betrokken?

Musch komt tot de conclusie dat het bij de consultatiestructuren gaat om voorbeelden van 'Administrativer Interessenvermittlung'. Dat is vooral het geval in Nederland omdat de Duitse dialoofora veel minder geïnstitutionaliseerd zijn dan de Nederlandse. Desondanks zijn de structuren in beide landen grotendeels symbolische politiek en laten ze weinig betrokkenheid van migranten en hun verbanden in beleidsvormende processen toe (p. 321). Ook bevestigt het onderzoek dat Duitsland met betrekking tot omgang met culturele en religieuze minderheden, anders dan Nederland, niet op een traditioneel handelingsrepertoire zoals de verzuiling kan terugvallen. Dit verklaart volgens Musch waarom de inrichting van consultatiestructuren in Duitsland later tot stand kwam dan in Nederland. Deze time-lag werd nog eens versterkt doordat Duitsland lange tijd verklaarde geen immigratieland te zijn. Bovendien zorgde de verwevenheid tussen rijk, deelstaten en gemeenten in het Duitse federalisme ervoor dat de coördinatie van de maatregelen met betrekking tot integratiepolitiek ingewikkelder was (p. 334). Dat leidt ertoe dat bij de onderhandelingen naast de migrantenverbanden ook verschillende actoren van bond- en deelstaten betrokken moeten worden. Vergeleken met Duitsland verlopen de consultatiestructuren in Nederland geroutineerder, maar in Duitsland zijn de integratiepolitieke doelstellingen tijdelijk duidelijker gedefinieerd. Daarnaast heeft Duitsland al lang een actief integratiebeleid op de arbeidsmarkt.

Hoewel vergelijkend onderzoek tussen Duitsland en Nederland op het gebied van migratie- en integratiebeleid al langer bestaat (zie bijvoorbeeld het werk van Thränhardt, Guiraudon, Michalowski en Koopmans), is de aanpak van Musch vernieuwend. Ze laat zien hoe huidige institutionele arrangementen vanuit historisch perspectief verklaard kunnen worden. De grondigheid van het werk valt op. De auteur geeft gedetailleerde informatie over elke consultatiestructuur en geeft ze een goede inbedding in het historisch kader. Het zal sommige lezers misschien iets te veel van het goede zijn, omdat sommige delen van hoofdstukken sterk descriptief en weinig analytisch zijn. Maar op deze manier hebben ook minder goed ingevoerde lezers de mogelijkheid om Musch' conclusies goed te kunnen begrijpen. Te prijzen valt dat er ruim aandacht wordt besteed aan de politieke dialogen tussen de overheden en de islam. De vraag naar de opname van de islam als minderheidsreligie in historisch gevestigde relaties tussen politiek en religie (p. 314) staat in het licht van de recente debatten en is bij de lezer vaak zeker van belangstelling. Hoewel Musch haar dissertatie duidelijk

omgrenst, is het eigenlijk jammer dat ze niet meer nadruk legt op de populistische discussies over de integratie van islamitische migranten. Het boek zou nog meer aan gewicht hebben kunnen winnen met een toevoeging van een hoofdstuk over de ontwikkelingen van deze populistische debatten in beide landen.

Ten slotte is Elisabeth Musch door middel van uitgebreide analyses van het bronnenmateriaal erin geslaagd haar vragen op plausibele wijze te beantwoorden. Haar proefschrift levert een relevante bijdrage aan het vergelijkend onderzoek naar migratie- en integratiebeleid in Nederland en Duitsland. De auteur heeft met dit boek overtuigend werk verricht.

Françoise E. Baggeler
Instituut voor Geschiedenis
Universiteit Leiden

Frederik Buylaert, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen* (Brussel: Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, 2010). Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, nieuwe reeks 21, 338 p.
ISBN 978-90-6569-075-3.

Het boek van Frederik Buylaert past in een hausse aan regionale studies over laatmiddeleeuwse edellieden. Vrijwel gelijktijdig verscheen immers ook de handelseditie van Arie van Steensels proefschrift over de laatmiddeleeuwse Zeeuwse adel¹ en nog in datzelfde jaar bood Mario Damen al een voorsmaakje van zijn te verwachten boek over de Brabantse adel.² Alle zijn ze in meerdere of mindere mate schatplichtig aan Antheun Janses studie naar de Hollandse ridderschap, die hij al in 2001 publiceerde.³ Daarmee komen de contouren van een adellijk groepsportret in de vijftiende-eeuwse Nederlanden in zicht.

Van de genoemde auteurs is Frederik Buylaert beslist de meest polemische. In vaak scherpe bewoordingen verwijst hij eerder onderzoek over de Vlaamse adel 'naar de prullenmand van de historicus' (bijv. p. 298). Uitvoerig bronnen- en literatuuronderzoek leerde hem dat de Vlaamse adel, anders dan eerder gedacht, een bijzonder dynamische groep was. Individuele edellieden speelden in op de zich voortdurend wijzigende omstandigheden. Net zoals elders steunde het aanzien van Vlaamse edellieden in de eerste plaats op hun heerlijk grondbezit en dus op hun vermogen recht te spreken. Adellijk was bovenal wie als dusdanig werd erkend. Heren cultiveerden hun standsbewustzijn door het verleden van hun voorvaderen op tal van manieren te laten verbeelden. Daar stond tegenover dat Vlaamse edellieden een goed oog hadden voor de kansen die een open huwelijkspolitiek hen bood. Ook de telgen van rijke stedelin-

1. Arie van Steensel, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010), 492 blz.

2. Mario Damen, 'Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw', in: Mario Damen en Louis Sicking (eds.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650. Liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010), 139-158.

3. Antheun Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001), 514 blz.

gen kwamen in aanmerking als huwelijkspartners. Mede daarom en omdat edellieden lang niet alleen van dalende pachtinkomsten afhankelijk waren, doorstonden zij de demografische en economische crisis van de veertiende eeuw behoorlijk. Zij dreven immers ook handel, verwierven privileges voor hun heerlijkheden en tekenden in op de door de stedelijke overheden uitgeschreven leningen. Dat edellieden de Bourgondische hertogen als baljuws dienden of naar hun hoven trokken, paste dus in een veel breder patroon. Daarmee boden de vorsten edellieden kansen, maar de samenstelling van de groep beïnvloedden ze nauwelijks. Wanneer geslachten in patrilineaire lijn uitstierven, dienden andere zich aan. Die nieuwkomers hadden inderdaad opvallend vaak een stedelijke achtergrond. Geleidelijk versmolt de Vlaamse adel bijna geheel met de patricische stedelijke elites.

Met deze bevindingen zet Frederik Buylaert inderdaad een heel nieuw beeld van de Vlaamse adel neer. Van oudsher beklemtonen historici immers dat het graafschap in de late middeleeuwen het meest verstedelijkte gewest in de Nederlanden was. Gentenaren, Bruggelingen en Ieperlingen hielden vooral hun eigenbelang voor ogen en gingen het ontstaan van de plattelandsnijverheid tegen. Buitenpoorters van deze steden onttrokken zich aan de heerlijke rechtsmacht. Hun magistraatsleden, aangevuld met die van het Brugse Vrije domineerden als Leden van Vlaanderen de statenvergaderingen. In dat plaatje was voor de adel nauwelijks een plaats weggelegd.

Die oudere visie blijkt na lezing van Frederik Buylaerts studie dus volkomen onterecht. De auteur heeft tal van bronnen geanalyseerd en geen relevant artikel is aan zijn aandacht ontsnapt. Elders publiceerde hij de gegevens die de grondstof voor zijn betoog vormen.⁴ In dit boek heeft hij, in een met jargon doorspekt betoog verslag gedaan van zijn bevindingen. Zijn stellingen heeft hij geadstrueerd met vele cijfers, grafieken, schemata en een keur aan casestudy's. De enorme hoeveelheid werk die hierin moet zijn gaan zitten, dwingt groot respect af. Tevens is de lezer meteen geneigd Frederik Buylaert te geloven. Dit is onmiskenbaar een belangrijk boek.

Tegelijkertijd maakt Buylaerts grote stelligheid hem ook kwetsbaar. Sommige begrippen werkt hij immers nauwelijks uit. Tal van edellieden plakt hij bijvoorbeeld het etiket 'hoog' op. Maar wat iemand precies tot een 'hoge edelman' maakte, komen we niet te weten. Duidelijk wordt slechts dat deze groep van 'hoge edellieden' verschilde van de bovengewestelijke toparistocraten die voortdurend in de onmiddellijke omgeving van de vorst vertoefden. Die laatste groep, waarvan een aantal leden ook Vlaamse burchten en heerlijkheden bezat, komt er op Lodewijk van Gruuthuse na in dit boek een beetje bekaaid vanaf. Ook is niet duidelijk wat de auteur precies onder 'staatsvorming' verstaat. Zijn argument als zouden edellieden onder de Bourgondische hertogen niet vaker dan tevoren baljuwfuncties hebben vervuld of in de vorstelijke instellingen als de Raad van Vlaanderen of de Rekenkamers hebben gezeteld, klinkt overtuigend. Maar het gaat hier goeddeels om instellingen die ook al voor de komst van de Bourgondische hertogen bestonden. Bovendien hield 'staatsvorming' mijns inziens meer in. Een onderscheidend kenmerk van de Bourgondische hertogen was bijvoorbeeld de weelderige hofhouding die zij er op na hielden. Maar hoeveel

4. Frederik Buylaert e.a. (eds.), 'De adel ingelijst. Adelslijsten voor het graafschap Vlaanderen in de veertiende en vijftiende eeuw', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 173 (2007) 47-187 en Frederik Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)* (Gent 2011) 867 blz.

Vlamingen daar actief waren, welke patronen er zichtbaar werden, vermeldt Frederik Buylaert niet.

Ook de periodisering en de geografische afbakening is minder strak doorgevoerd dan de auteur op het eerste gezicht doet voorkomen. In de praktijk heeft Buylaert vooral, naast de vier Bourgondische hertogen, de regeerperiodes van Lodewijk van Male en Maximiliaan van Oostenrijk bestudeerd. Die ruime keuze, van omstreeks 1350 tot circa 1500, verdient lof. Zowel tijdens het midden van de veertiende als aan het eind van de vijftiende eeuw maakte het graafschap immers diepe politieke crisissen door. Maar welke gevolgen de burgeroorlogen die toen woedden voor de Vlaamse adel hadden, komt de lezer van dit boek helaas niet te weten. Misschien bleven ze heel beperkt of valt het nauwelijks na te gaan? Verder omschrijft Buylaert zijn onderzoeksgebied als Dietsstalig Vlaanderen. Maar in de praktijk blijkt het meer dan eens teruggebracht tot de tegenwoordige Belgische provincies Oost- en West-Vlaanderen, met weglating van Zeeuws-Vlaanderen en het westelijk deel van het Franse Département du Nord.

Dit zijn punten van kritiek; recensenten hebben immers altijd wat te wensen. Maar zij doen niets af aan de overheersende lof. Met zijn studie heeft Frederik Buylaert een nieuwe standaard gezet voor het adelsonderzoek in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Eenieder die daar belangstelling voor heeft, zal nog vaak naar dit boek teruggrijpen.

Hans Cools

Katholieke Universiteit Leuven

Johanna Kantola, *Gender and the European Union* (Basingstoke/Hampshire: Palgrave Macmillan, 2010) 288 p. ISBN 978-0-230-54233-4.

Mainstream literatuur over de geschiedenis van de Europese Unie (EU) wordt doorgaans niet gekoppeld aan een analyse van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Het is dan ook niet ongewoon dat onderzoekers zich afvragen ‘wat heeft gender te maken met de EU?’ als het onderwerp naar voren wordt gebracht. Desalniettemin heeft de EU al van het prille begin de macht gehad om de genderrelaties vorm te geven in Europa. Dit verhaal start in 1957 bij de ondertekening van het Verdrag van Rome, toen gendergelijkheid bijna per ongeluk in het stichtingsverdrag van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) werd opgenomen om via gelijke verloning voor vrouwen en mannen oneerlijke concurrentie en verstoringen van de Europese vrije markt te voorkomen. Sinds haar oprichting heeft er een interessante evolutie plaatsgevonden op het gebied van het Europese beleid rond de gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Het principe van ‘gelijk loon voor gelijk werk’ zou al gauw uitbreiden tot een bredere benadering van gelijke rechten gerelateerd aan werk. Vandaag treedt gendergelijkheid bovendien via niet-bindende richtlijnen ook steeds meer binnen in nieuwe(re) Europese beleidsdomeinen, zoals familiebeleid, huiselijk geweld en politieke vertegenwoordiging.

De rijke geschiedenis en het groeiende belang van gender in alle soorten Europese beleidsdomeinen is uitgemond in een rijkdom aan onderzoek dat zich bezighoudt met de complexe manieren waarop de EU en gender interageren. Dit boek brengt al dit werk samen in een toegankelijke tekst. De auteur start met een overzicht van de bestaande genderongelijkheden in Europa en met een evaluatie van de genderregimes

in de lidstaten en de EU. Het tweede hoofdstuk onderzoekt hoe gender op de Europese agenda kwam in de jaren vijftig, hoe activistische vrouwen het debat omtrent gelijke lonen en eerlijke concurrentie zouden transformeren naar een bredere eis tot meer rechten voor vrouwen en hoe feministische academici er toe kwamen het thema te bestuderen. In de volgende twee hoofdstukken analyseert de auteur de politieke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen in de lidstaten en in de EU en evalueert ze het EU-besluitvormingsproces vanuit een genderperspectief. Vervolgens worden drie cruciale thema's besproken: de verzoening van werk en gezin, de strategie rond gendermainstreaming en het beleid rond gender en geweld. Het achtste hoofdstuk gaat dieper in op de manier waarop het gelijkekansenbeleid van de EU zich horizontaal heeft uitgebreid om ook andere bronnen van ongelijkheid aan te pakken, zoals ras en seksualiteit. Het voorlaatste hoofdstuk, over gender en europeanisering, bespreekt hoe de verschillende toetredingsrondes sinds de jaren zeventig de genderregimes van de lidstaten veranderd hebben. De auteur besluit met een omvattende evaluatie van het Europees genderbeleid en bezint over de mogelijke impact van het verdrag van Lissabon. De verdiensten van dit werk zijn veelzijdig: enerzijds is dit boek nuttig voor studenten en onderzoekers van de moderne Europese geschiedenis omdat het een volledige, maar toegankelijke inleiding geeft van hoe de genderrelaties in Europa sinds 1957 worden gevormd door het Europees beleid, de besluitvormingsprocessen en haar instellingen, maar ook vice versa hoe de bestaande genderrelaties op hun beurt de EU en haar beleid vormen. Anderzijds is een coherente en systematische bundeling van de literatuur rond gender en de EU ook nuttig voor specialisten van dit thema omdat deze literatuur verspreid is over tal van aparte boekhoofdstukken, artikels en tijdschriften en een praktisch standaardwerk tot nu toe ontbrak.

Petra Debusscher
Universiteit Gent

Rengener C. Rittersma (ed.), *Luxury in the Low Countries. Miscellaneous Reflections on Netherlandish Material Culture, 1500 to the Present* (Brussel: Pharo Publishing, 2010) 271 p. ISBN 978 90 5487 797 4.

Binnen het domein van de consumptiegeschiedenis is al heel wat inkt gevloeid over de consumptie van specifieke luxegoederen en de intellectuele discursieve traditie waarbinnen het concept 'luxe' vaak het voorwerp van verhitte discussie werd. Zoals Rengener Rittersma als editor van deze bundel in de inleiding correct opmerkt, is 'luxe' een eerder suggestief, maar in essentie quasi-onmogelijk eenduidig te definiëren concept. Want, wat is luxe? Wat tot een noodzaak is geworden voor de één, is een al dan niet bereikbare luxe voor de ander. Bovendien zijn conventies over wat iets precies luxueus maakt erg tijd- en cultuurgebonden (Christof Jeggel). Er bestaat met andere woorden geen echt luxeproduct als dusdanig, aangezien het meest triviale product zoals water een etiket van luxeproduct opgekleefd kan krijgen binnen een specifieke context. De relativiteit van dit luxeconcept treedt bijvoorbeeld naar voren in de bijdrage van Daniëlle De Vooght over de eetcultuur aan het Belgische hof en die van Nelleke Teughels over het gebruik van het concept 'luxe' in de marketingstrategie van supermarkt Delhaize, waarin duidelijk wordt dat zelfs rond bepaalde voedingswaren en gerechten opzettelijk een aura van luxe kon gecreëerd worden.

Om te voorkomen dat de bundel zou blijven hangen op het niveau van definiëring en afbakening, heeft men doelbewust gekozen voor een, naar eigen zeggen 'panoramische aanpak', waarbij men op zoek gaat naar verschillende concrete manifestaties van een zeker 'luxe'begrip in het verleden en naar intenties achter het suggereren, tentoonspreiden en/of simuleren van 'luxe' door bepaalde sociale groepen. Na Rittersma's inleiding en een eerste indrukwekkende conceptuele bijdrage door Christof Jeggle, valt het geheel van negen casestudies uiteen in drie delen waarbij telkens aan de hand van erg concrete themata, verschillende reflecties van een luxebegrip verkend worden. Het geheel wordt uiteindelijk besloten met een nawoord dat jammer genoeg net iets te weinig aansluiting vindt bij de rest van het boek. De driedeling 'Eccentrica, Exotica and Nostalgia', 'Taste, Knowledge and Provenance' en 'Hybrids, Grey Zones and Phantasms' is zeker verdedigbaar, maar de samenhang tussen de bijdragen zou gewonnen hebben bij een korte algemene beschouwing per onderdeel of een uitgebreide algemene beschouwing op het einde. Hoewel de integratie tussen de verschillende bijdragen eerder gering is, zijn individuele bijdragen en dan vooral de laatste drie over eet- en restaurantcultuur erg innovatief en vormen een mooie bijdrage aan het historiografisch debat over de receptie van exotische luxueuze voedingswaren zoals chocolade, koffie en thee.

Het boek plaatst het vergrootglas boven de Nederlanden, zijnde huidig Vlaanderen (en Brussel) en Nederland, zonder vastgeketend te blijven aan deze grenzen, want ook koloniaal Japan wordt in het plaatje betrokken. Aangezien het grootste deel van het onderzoek naar de betekenis en invulling van 'luxe' zich heeft gericht en nog steeds richt naar de effecten van de Engelse industrialisatie, kolonisatie en naar de Franse cultuur die bijna als vanzelfsprekend met luxe verbonden werd, is deze studie qua geografisch zwaartepunt zonder meer vernieuwend te noemen. Wat echter ontbreekt zijn bijdragen over de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne luxenijverheid, handel in luxeproducten en 'lokale' luxeconsumptie, die voor deze sterk verstedelijkte regio zo kenmerkend waren, door te kiezen voor een focus op het fenomeen van verzamelen en het aanleggen van allerhande verzamelingen in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw.

Doorheen het boek wordt duidelijk gemaakt dat de concepten 'luxe' en 'luxeconsumptie' onmiskenbaar verbonden zijn met de *performance* of *display* van een zekere status, de suggestie van distinctie en daaraan gerelateerde aspiraties (p. 14). Daarnaast wordt ook aangegeven dat vooral de intenties achter luxeconsumptie veel ruimer begrepen dienen te worden dan de klassieke accumulatie van weeldeproducten en het tentoonspreiden van rijkdom en overdaad. Florike Egmond, Anne Goldgar, Bert Timmermans en Cornelia Fanslau geven bijvoorbeeld in hun bijdragen overtuigend aan dat luxueuze verzamelobjecten zoals naturalia en tulpen, exotica en schilderijen niet louter te beschouwen zijn als statussymbolen (p. 185). Het vergaren en bezitten van luxeproducten vergden immers betrokkenheid, kennis en expertise, smaak, stijl en een voortdurende uitwisseling met *peers* en gelijkgezinden. De beleving van luxe kon dus nooit een privéaangelegenheid zijn, maar was steeds en noodzakelijk semi-publiek. Luxeproducten zelf waren evenmin passieve objecten, maar hadden eveneens verschillende functies te vervullen, gaande van het figureren als 'exclusief' geschenk in een politiek van *gift exchange* (Florike Egmond en Joji Nozawa), over het bestendigen van culturele en religieuze tradities (Hester Dibbits) tot het verhogen van (koop) comfort (Nelleke Teughels). Het consumeren van luxeproducten was dus nooit vrijblijvend, ook niet in de Nederlanden.

Hoewel grote, algemene debatten over luxeconsumptie jammer genoeg iets te weinig worden aangeraakt en algemene conclusies in het nawoord nagenoeg ontbreken, vormt deze bundel wel een belangrijke bijdrage tot een erg actueel historiografisch debat.

Julie De Groot

Centrum voor Stadsgeschiedenis – Universiteit Antwerpen

Peter Scholten, *Framing Immigrant Integration. Dutch Research-Policy Dialogues in Comparative Perspective* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011) 314 p. ISBN 978 90 8964 284 4.

Wie het Nederlandse integratiebeleid van de afgelopen decennia heeft bestudeerd, zal een zekere regelmaat niet ontgaan zijn: vanaf de jaren '70 vond ongeveer om de tien jaar een beleidswijziging plaats, steeds voorafgegaan door een rapport van de WRR. Wat deze beleidswijzigingen heeft veroorzaakt, en welke rol de WRR hierbij heeft gespeeld, zijn slechts enkele van de vragen die door Peter Scholten worden behandeld in zijn boek *Framing Immigrant Integration*. Het onderwerp van dit boek is niet de verandering van het integratiebeleid zelf⁵ maar de vraag waarom Nederlandse beleidsmakers én onderzoekers de integratieproblematiek in de loop van de tijd verschillend hebben gedefinieerd en welke rol de verhouding tussen onderzoek en beleid daarbij gespeeld heeft.

Hoe staten de aanwezigheid van immigranten in de samenleving reguleren en welke vormen van burgerschap aan immigranten worden toegekend, zijn vragen die al geruime tijd voorwerp van onderzoek en theorievorming zijn. Verschillende modellen zijn geformuleerd aan de hand waarvan integratiestrategieën, vaak op nationaal niveau, kunnen worden getypeerd en vergeleken. Het 'Nederlandse multiculturele model' is hiervan een voorbeeld. De afgelopen jaren is echter duidelijk geworden dat het multiculturalisme niet (langer) de leidende gedachte is achter het Nederlandse integratiebeleid, terwijl de indeling in nationale modellen meer algemeen in twijfel is getrokken.⁶ Scholten neemt in zijn onderzoek dan ook afstand van wat hij aanduidt als 'models thinking', en ontwikkelt in plaats daarvan een structuralistisch-constructivistisch analysekader waarmee juist de dynamiek van het integratiebeleid en de opeenvolgende keuzes voor verschillende modellen in kaart kunnen worden gebracht. De eerder ontwikkelde typeringen van integratiebeleid (assimilatie, multiculturalisme, differentiatie, universalisme en post-/transnationalisme) spelen in deze aanpak nog wel een rol. Zij fungeren echter niet meer als beschrijvingen van een eenduidige werkelijkheid, maar als mogelijke perspectieven ('frames'), die door de betrokken actoren worden gekozen om de integratieproblematiek te definiëren en beleidsmaatregelen voor te stellen. Bijzondere aandacht gaat hierbij uit naar de rol van onderzoekers (waaronder WRR, SCP en individuele wetenschappers) en beleidsmakers (ambtenaren en politici).

5. Zie daarover bijv. J.F.I. Klaver & A.W.M. Odé, *Civic Integration and Modern Citizenship* (Groningen 2009).

6. Bijv. C. Joppke, 'Beyond national models: Civic integration policies for immigrants in Western Europe', *West European Politics* 30:1 (2007) 1-22.

In *Framing Immigrant Integration* wordt het Nederlandse integratiebeleid geanalyseerd in drie fasen: het multiculturele Etnische minderhedenbeleid van de jaren tachtig, het universalistische Integratiebeleid voor etnische minderheden van de jaren negentig en ten slotte het op assimilatie gerichte Integratiebeleid 'Nieuwe Stijl', dat na de millenniumwisseling tot stand kwam. Een zorgvuldige en gedetailleerde reconstructie laat zien welke actoren, binnen het onderzoeks- en beleidsveld, betrokken waren bij de overgangen tussen de verschillende fasen, welke 'frames' zij hanteerden en hoe zij er al dan niet in slaagden elkaar te beïnvloeden en hun eigen 'frame' om te zetten in beleid. Zo blijkt dat bij de verschuiving naar een volgende fase niet alleen steeds sprake was van een nieuw perspectief op integratie maar ook van een veranderde verhouding tussen de betrokken actoren. De nauwe samenwerking tussen onderzoekers en beleidsmakers uit de jaren tachtig is ruim twintig jaar later vervangen door een politiek primaat, waarbij onderzoeksgegevens selectief worden ingezet om het beleid te ondersteunen. De opeenvolgende constellaties tussen het onderzoeks- en het beleidsveld worden door Scholten aangeduid als 'technocratisch', het 'verlichtingsmodel' en het 'engineering-model'. De analyse van het Nederlandse integratiebeleid wordt tenslotte in een breder perspectief geplaatst door een vergelijking met Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Hoewel de vergelijkende studie noodzakelijkerwijs minder gedetailleerd is dan het Nederlandse onderzoek, laat deze toch zien dat de relatie tussen bepaalde onderzoeks-beleidsrelaties en specifieke integratie 'frames' niet uniek is voor Nederland. Een belangrijke bevinding van het onderzoek is voorts dat de bovengenoemde onderzoeks-beleidsrelaties, ondanks de opeenvolging van verschillende 'frames', geen tot weinig ruimte hebben geboden voor kritische bezinning op de keuze voor deze frames. Deze bewustwording kan wellicht bijdragen aan de ook door Scholten bepleite betere dialoog, waarin verschillende perspectieven elkaar kunnen aanvullen in plaats van beconcurreren.

Een aspect dat in het boek onderbelicht blijft is de steeds sterkere verwevenheid – in Nederland en in andere Europese landen – tussen integratie en de toelating en het verblijfsrecht van vreemdelingen. Sinds de invoering van de Nederlandse Wet inburgering buitenland gebruiken steeds meer landen integratietesten om te bepalen welke immigranten aanspraak maken op toelating en verblijf. Hiermee is een extra dimensie toegevoegd aan de vraag hoe het integratieprobleem wordt gedefinieerd: waar gezinshereniging vroeger werd gezien als een manier om de integratie van in Nederland wonende migranten te bevorderen, wordt tegenwoordig de komst van zogenaamde 'kansarme' of laagopgeleide gezinsmigranten als een bedreiging voor het integratieproces gezien. Doordat de in het boek behandelde 'frames' van integratie niet op deze dimensie van insluiting-uitsluiting zien, komt deze verschuiving niet in het vizier. Scholtens biedt met zijn boek echter wel nieuwe instrumenten om deze wending binnen het integratiebeleid, en de rol van onderzoekers en beleidsmakers daarbij, te kunnen duiden.

Karin de Vries

Max Weber Fellow, European University Institute

Robert C. Allen, *Global Economic History: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press 2011) 170 p. ISBN 978-0-19-959665-2.

De serie *Very short introductions* van Oxford University Press speelt in op de groeiende behoefte van mensen om in een halve dag ‘expert’ te worden op elk denkbaar kennisgebied. Zo bestaan er thans korte inleidingen in de slaap en de tijd, in Jezus en in Mohammed, maar ook in Atheïsme en de vrije wil. Er zijn korte inleidingen in de forensische psychologie, de speltheorie, Noord-Ierland, de Vikingen, de WTO en het postmodernisme. Zo bezien heeft het nog lang geduurd voordat *Global Economic History: A Very Short Introduction* het licht zag.

Met Robert Allen, zelf verbonden aan de universiteit van Oxford, lijkt de juiste auteur op het juiste moment gekozen. Allen heeft in het afgelopen decennium zijn onderzoeksterrein uitgebreid van Groot-Brittannië naar de rest van de wereld. Hij publiceert in onnavolgbaar tempo in de toptijdschriften van ons vakgebied en wordt alom gezien als een van de meest gezaghebbende economisch historici van zijn generatie. Allen weet het vak als geen ander te verkopen. Zo opent hij het boek met een stelling waarmee we iedere collegereeks zouden moeten beginnen: ‘Economic history is the queen of the social sciences. Her subject is The Nature and Causes of the Wealth of Nations, the title of Adam Smith’s great book. Economists *seek* the ‘causes’ in a timeless theory of economic development, while economic historians *find* them in a dynamic process of historical change.’

Maar er zijn drie andere redenen om dit boek voor te schrijven aan studenten. Ten eerste maakt Allen kernachtig duidelijk welke ontwikkeling het vakgebied de afgelopen decennia heeft doorgemaakt. Hielden we ons tot voor kort voornamelijk bezig met de vraag waarom de Industriële Revolutie zich in Groot-Brittannië voltrok en niet in Frankrijk, tegenwoordig gaat het over de vraag waarom het een Europees en geen Aziatisch of Afrikaans fenomeen is geweest. Daarnaast werd er nog lange tijd vanuit gegaan dat diezelfde Industriële Revolutie de kloof tussen ‘the West’ en ‘the Rest’ in steen had gebeiteld. Maar in de jaren ná David Landes is de discussie verschoven naar de vraag waarom het Westen als eerste, in plaats van als enige, de transformatie naar een ander economisch systeem maakte.

Het is overigens een wijdverbreid misverstand dat de ‘global turn’ in de economische geschiedenis uitsluitend een ruimtelijke verbreding van het onderzoek zou inhouden. De verandering is vooral ook van methodologische aard: een nieuwe poging om lange termijn economische ontwikkelingen in diverse werelddelen op *systematische* wijze met elkaar te verbinden. Dit is noodzakelijk om wederkerige processen van industrialisatie en de-industrialisatie die op lokaal niveau juist heel verschillend hebben uitgewerkt goed te begrijpen. Daarnaast markeert de opkomst van de *global economic history* een enorme verrijking van de empirische basis die het mogelijk maakt om vergelijkende geschiedenis te bedrijven. Vergelijkende analyses, zoals bijvoorbeeld ontwikkeld in de *Great Divergence debate* hebben die aloude vraag omtrent de aard en oorzaken van de *Wealth of Nations* van een veel rijkere context voorzien.

Ten tweede laat Allen’s boek zien hoe economische theorie eenvoudig kan worden verbonden met historische analyses. Allen vertrekt in zijn analyses vrijwel altijd vanuit een simpel productiefunctie raamwerk, waarin de relatieve factorprijzen bepalend zijn voor economische specialisatieprocessen op micro- en macroniveau. Het boek staat dus vol grafieken en tabellen waarin de lange termijn ontwikkeling van (reële) lonen, prijzen en kapitaal-arbeid ratio’s worden gekoppeld aan lange termijn proces-

sen van divergentie en convergentie. Dé manier om niet-economisch geschoolde studenten over hun kwantitatieve koudwatervrees heen te helpen is door ze te laten zien hoe veel een eenvoudige grafiek of tabel kan toevoegen aan de geschiedenis van armoede en rijkdom.

Ten derde vormt het boek een uitstekend vertrekpunt voor studenten om een onderwerp te kiezen voor een paper. De grote vragen over de industriële revolutie, de Aziatische opmars, de Latijns Amerikaanse ongelijkheid en de Afrikaanse armoede worden allemaal in de verf gezet. Over al deze kwesties is natuurlijk veel meer te zeggen dan Allen kan in 150 mini-pagina's, maar het boek bevat een overzichtelijke bibliografie waarin per regio tal van sleutelpublicaties zijn opgenomen.

Mijn belangrijkste kanttekening is dat Allen's scherpe karakterisering van het onderscheid tussen economen en economisch historici niet altijd even goed terug te vinden is in zijn betoog. Allen is een verklaard tegenstander van institutionele, laat staan culturele, verklaringsschema's en blijkt, bij nauwkeurige lezing, toch vaak zelf de econoom die aan de hand van een uniforme wetmatigheid de lange termijn economische ontwikkeling van een hele regio tracht te duiden. Het meest opvallend is dat in het hoofdstuk over Afrika.

'Sub-Saharan Africa was the poorest region of the world in 1500, and it remains so.' Welk empirisch bewijs is er voor deze claim? Volgens Allen vertaalde de lage productiviteit van traditionele landbouwactiviteiten (*shifting cultivation*) in Afrika zich in persistente armoede. De rudimentaire productie en handelspraktijken van Afrikaanse samenlevingen vormden geen basis voor industrialisatie en het rampzalige koloniale beleid heeft Afrika verder achterop gebracht. Deze redenatie gaat voorbij aan de vraag hoe het kan dat een premoderne regio met grote overschotten aan vruchtbaar land tot de armste ter wereld behoorde? Vanuit een raamwerk van relatieve factorprijzen ligt het voor de hand dat Afrikaanse boeren weliswaar een lage landproductiviteit kenden, maar een relatief hoge arbeidsproductiviteit en een relatief gevarieerd voedingspatroon. Of de levensstandaard van de gemiddelde Afrikaan dus tot de laagste ter wereld behoorde in de afgelopen vijf eeuwen is lang niet zeker, en Allen had er beter aan gedaan deze onderzoeksvraag als een van de grote uitdagingen van het vakgebied voor de komende jaren neer te zetten, dan haar te voorzien van een Hegeliaans antwoord dat er, kort samengevat, op neer komt dat Afrika het continent is zonder geschiedenis.

Ewout Frankema
Universiteit Utrecht

Pim Huijnen, *De belofte van vitamines: voedingsonderzoek tussen universiteit, industrie en overheid 1918-1945* (Hilversum: Verloren, 2011) 176 p.
ISBN 978-90-8704-241-7.

Hutspot, aardappelen en witbrood

In Nederland is, in tegenstelling tot Amerika en Engeland, nog weinig historisch onderzoek verricht naar de geschiedenis van vitamineonderzoek. En dat terwijl juist Nederlanders door onderzoek naar de oorzaak van Beriberi in Nederlands-Indië hebben bijgedragen aan de ontdekking van vitamines aan het eind van de negentiende

en begin van de twintigste eeuw. In zijn studie probeert Huijnen deze lacune op te vullen. De ontdekking van vitamines was in eerste instantie een wetenschappelijke, maar werd al snel opgepikt door de industrie. Huijnen stelt de vermeende tegenstelling tussen zuiver en toegepast onderzoek centraal en het risico op belangenverstrengeling. Het complexe samenspel tussen universiteit, industrie en overheid werkt hij in drie delen uit.

In het eerste deel is de hoofdpersoon de Leidse hoogleraar farmacologie Evert Cornelis van Leersum die trachtte met het oprichten van een Nederlands Instituut voor Volksgezondheid (NIVV) vanaf 1917 bedrijven behulpzaam te zijn bij het produceren van vitamines. Het door de Eerste Wereldoorlog veroorzaakte tekort aan bepaalde geïmporteerde voedingsmiddelen maakte dat Van Leersum het tij mee had om een dergelijk instituut op te richten. De Nederlandse overheid stelde zich terughoudend op en wilde ondersteuning van het NIVV overlaten aan particulieren. Dit verliep allemaal echter moeizamer dan gedacht en in 1933 ging het NIVV ten onder.

Intussen had de industrie het onderzoek naar vitamines steeds meer overgenomen van de universiteiten. Dit is het onderwerp van het tweede deel van deze studie. Organon en Philips-Van Houten produceerden beiden vitaminesupplementen en waren in een concurrentiestrijd verwickeld. Bij beide bedrijven waren wetenschappers nauw betrokken; de arts en bacterioloog Lodewijk Karel Wolff bij Organon en de hoogleraar pediatrie Evert Gorter bij Philips-Van Houten. Onder anderen door hun inzet speelde wetenschappelijke controle een belangrijke rol in de reclamecampagnes. Hier laat Huijnen zien hoe deze wetenschappers te kampen hadden met belangenverstrengeling.

In het derde en laatste deel van de studie staat de overheid centraal die in de aanloop van de Tweede Wereldoorlog het belang inzag van een gedegen voedselvoorziening en –voorlichting. Ondanks de sterke bemoeienis van de overheid en het feit dat nieuw opgerichte organisaties letterlijk in één en hetzelfde gebouw zaten, werd de samenwerking tussen de verschillende partijen ook in deze periode gehinderd door tegengestelde belangen. Zo suggereert Huijnen dat de hoogleraar gezondheidsleer Henri Willem Julius door zijn nauwe banden met Organon de distributie van vitamine C heeft vertraagd.

Huijnen eindigt zijn bondige studie met de conclusie dat Nederlandse wetenschappers in het vitamineonderzoek zich vooral pragmatisch opstelden in het complexe samenspel tussen universiteit, industrie en overheid. Ze wilden een ‘werkbare situatie’ creëren waarin zowel hun eigenbelang (meer financiële armslag) als het algemeen belang (volksgezondheid) tot hun recht kwamen. Hoewel Huijnen stelt deze wetenschappers in hun eigen tijd te willen begrijpen, schemert er soms toch wat teleurstelling over hun handelen door zijn analyse heen. Maar wat in zijn verfrissende, pragmatische stelling expliciet ontbreekt, is de wetenschappelijke nieuwsgierigheid. Voor veel van de door Huijnen behandelde wetenschappers zou gesteld kunnen worden dat zij samenwerking met de industrie zochten zodat ze in vrijheid (met meer financiële ruimte) hun eigen interesses konden navolgen.

De bondigheid van deze studie bevordert de leesbaarheid, maar laat de lezer wel regelmatig met vragen achter. Zo wordt de ontdekking van vitamines tamelijk kort behandeld en blijft het voor de niet ingevoerde lezer onduidelijk wat de verschillende vitamines nu eigenlijk precies behelzen. Het vitamineconcept wordt als een onproblematiese waarheid gepresenteerd die er op wachtte ontdekt te worden, terwijl er juist een omslag in het denken over ziektes in termen van deficiëntie in plaats van

in de aanwezigheid van bacteriën of virussen voor nodig was. Deze omslag had meer aandacht verdiend.

Huijnen heeft in zijn studie ervoor gekozen zich met name te richten op drie actoren: universiteit, industrie en overheid. Hoewel her en der wordt gerefereerd aan de houding van het grote publiek ten aanzien van vitamines, ontbreekt deze actor grotendeels. Uit zijn studie doemt een beeld op van de Nederlander in het interbellum met een voorliefde voor hutspot, aardappelen en witbrood. Huijnen stelt dat in tegenstelling tot de Verenigde Staten de ontdekking van vitamines in Nederland niet tot een ware hype en een preoccupatie met gezond eten heeft geleid. Maar hij constateert tegelijkertijd wel dat gezondheid en voeding ook hier na de Eerste Wereldoorlog erg in de mode waren. Deze observaties hadden meer aandacht verdiend. Met een zo basale levensbehoefte als voeding komt het grote publiek in deze studie er wat bekaaid vanaf, terwijl juist in een analyse waarin de industrie een zo grote rol speelt het publiek (de gebruikers en kopers) eigenlijk niet kan ontbreken.

Huijnen heeft met deze vlot geschreven en bondige studie niet alleen een interessante bijdrage geleverd aan de geschiedenis van voedingsonderzoek in Nederland, maar biedt ook een nieuw pragmatisch perspectief op de belangenverstrengeling van wetenschappers. Een thema dat ook nu nog niets van zijn relevantie heeft verloren.

Ingrid Kloosterman
Universiteit Utrecht

Hans Boot, *Opstandig volk. Neergang en terugkeer van losse havenarbeid*
(Amsterdam: Solidariteit, 2011) 558 p. ISBN 978 90 72854 04 9.

De schrijver (1937) van dit proefschrift heeft de verwickelingen rond de Amsterdamse havenarbeid vanaf 1982 zelf meegemaakt als redacteur van het blad *Solidariteit*. De meest recente periode krijgt dan ook relatief veel aandacht. Boot wijst in het begin van het boek op een bijzondere ontwikkeling in de Nederlandse havens Rotterdam en Amsterdam. Anders dan in veel andere zeehavens voltrok de ‘decasualisatie’ van de havenarbeid zich vanaf vlak na de Tweede Wereldoorlog en niet pas onder invloed van de opkomst van de container zo’n twee decennia later. Dit geeft meteen aan dat niet zozeer economische factoren zoals de mate van fluctuatie in de vraag (de containerisatie bespaarde niet alleen veel arbeid, maar gaf ook per saldo het havenwerk een meer regelmatig karakter), maar eerder “overwegingen de arbeidsverhoudingen te pacificeren en de verzorgingsstaat op te bouwen” (p. 14) ten grondslag lagen aan het minder ‘los’ maken van de arbeid. Paradoxaal genoeg kreeg de havenarbeid met het voortschrijdende containerisatieproces in Amsterdam uiteindelijk weer een meer los karakter.

Het begin van ‘neergang’ van de tot dan toe dominerende losse havenarbeid dateert van 1917, toen onder druk van de oorlogsomstandigheden in Amsterdam een arbeidsreserve werd ingesteld die in de praktijk als steunregeling fungeerde, gevolgd door een ‘echte’ Havenarbeidsreserve (HAR) in 1919. De theoretische gedachte achter een pool is dat de betrokken arbeiders op efficiënte wijze beurtelings ingezet kunnen worden bij verschillende bedrijven al naar gelang de werkdrukke. Maar in Amsterdam was het devies vooral ook disciplineren van (een deel van de) losse havenarbeiders door hen een bepaalde zekerheid in inkomsten te bieden. De gelukkigen onder de losse arbeiders konden echt slechts kort van een garantieloon genieten, dat werd afgeschafft

in 1923. De auteur kenschetst de periode 1880-1940 dan ook als “geen terugdringing, maar centralisering van het systeem van losse arbeid” (p. 95). In 1945 werd in Amsterdam dan de Stichting Samenwerkende Havenbedrijven (SHB) opgericht. De SHB-ers waren daarbij in vaste dienst bij de pool en konden rekenen op een garantieloon

Opvallend is dat de vakbonden een nogal passieve rol speelden in de ontwikkeling van de arbeidspools. Na de Tweede Wereldoorlog handelden zij meer proactief, maar bestuurlijke verantwoordelijkheid voor de pool kregen ze pas heel laat, toen de arbeid al weer ‘losser’ was geworden. Nadat de vakbonden in 1962 de *volledige* doorbetaling van het loon bij leegloop wisten te bedingen, waarmee “[D]e decasualisatie was voltooid” (p. 490), zette na verloop van tijd weer een ‘recasualisatie’ in. Concreet gezien begon het aantal SHB-arbeiders gestaag te dalen van circa 2900 in 1960 naar 800 in 1980 en 450 in 1990, aanvankelijk overigens vooral doordat havenbedrijven de tot in de jaren 1960 schaarse arbeiders zelf aan zich wilden binden. De voortdurende vermindering van de arbeidsintensiteit zette vervolgens de havenwerkgelegenheid als geheel onder druk, maar tegelijkertijd nam de steevast omstreden praktijk van inhuur van derden (tijdelijke arbeiders van buiten de SHB, wier loon niet noodzakelijk doorliep als er geen werk was) in relatieve betekenis toe.

Anderzijds kreeg de SHB in de jaren 1980 net als de Rotterdamse tegenhanger ook een opvangfunctie in het beleid van ‘geen gedwongen ontslagen’ dat de Vervoersbond FNV op sectorniveau wist af te dwingen. In 1993 verdween uiteindelijk de havenbijdrageregeling van het Algemeen Werkloosheidsfonds (AWF) en in 1995 werd de functie van de SHB overgenomen door een commerciële, maar via Melkert-gelden gesubsidieerde Arbeidspool met zo’n 300 poolarbeiders, die al in 1997 failliet ging. De opvolger daarvan, het nog weer kleinere Span/Spano, hield het ook niet lang vol en laatstgenoemde werd in 2003 na een nieuw faillissement overgenomen door de nog bestaande Stichting Werkgelegenheid Amsterdam (SWA).

De auteur heeft in de chronologisch opgezette studie veel oog voor de context (vooral ook de ontwikkelingen bij de vakbonden) en maakt gebruik van een baaiert aan gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen. Geregeld maakt hij een interessant uitstapje naar de verwickelingen in de Rotterdamse haven, waarbij de relevantie voor de Amsterdamse geschiedenis soms wat verloren gaat. De studie is wel vooral een ‘beleidsgeschiedenis’ en gaat eigenlijk nauwelijks over het werk en het leven van de losse arbeiders zelf. Het boek heeft daarbij trekken van een kroniek en het is daarom nogal inconsequent dat Boot het proces van de ondergang van de laatste havenpool (Span/Spano) niet bespreekt. Het nog tot 2008 doorlopende langdurige juridische gevecht van 26 arbeiders tegen hun ontslag door Span/Spano krijgt daarentegen disproportioneel veel aandacht. De auteur is zelf betrokken geweest bij deze strijd, die ook tegen de betrokken bestuurders van de FNV gericht was. Het engagement krijgt hier soms de overhand op de afstandelijke analyse. Zo is de kenschets van de vakbondsbestuurders als bevoorrecht qua bezoldiging en vrijstelling van het gewone werk (p. 396) nogal unfair (de ook in het boek genoemde Gerard Krul, als toenmalig hoofdredacteur van het Vrije Volk een succesvol bemiddelaar in het Rotterdamse stukgoedconflict in 1987, heeft bijvoorbeeld later tijdens een lezing aan de Erasmus Universiteit Rotterdam verteld dat na afloop van toen gevoerde ‘geheime’ onderhandelingen een bondsbestuurder als Paul Rosenmüller diep in de nacht zelf nog naar het FNV-kantoor moest om de informatie-stencils voor de achterban te gaan draaien).

Aan het einde van het boek vat de auteur alles nog eens samen door in totaal tien fasen te onderscheiden in het proces van het ‘vaster’ en daarna weer ‘losser’ worden

van de Amsterdam havenarbeid. De epiloog die daarna komt is eigenlijk een tweede samenvatting en bevat enkele weinig zeggende slotsommen zoals: 'Het *algemene beeld* over de periode 1945-1995 liet zien dat de SHB primair een vraagstuk was van de gezamenlijke ondernemers en door haar oorsprong van sjouwen en stouwen van de stukgoedsector' (p. 516). Dit citaat laat meteen ook zien dat de lang vrij soepele stijl de auteur nu bij tijd en wijle in de steek laat. Ook het afwisselend gebruiken van verschillende lettertypes oogt niet elegant. Voor het overige moeten we Boot echter dankbaar zijn voor het in kaart brengen van deze soms taaie stof.

Hugo van Driel

Rotterdam School of Management, Erasmus University

Rebekka Habermas en Gerd Schwerhoff (red.), *Verbrechen im Blick. Perspektiven der neuzeitlichen Kriminalitätsgeschichte* (Frankfurt/New York: Campus, 2009) 441 p. ISBN 978-3-593-38932-5.

In tegenstelling tot in Nederland bestaat er in Engeland, Frankrijk en Duitsland een levendige historiografie op het gebied van de vroegmoderne criminaliteit en rechtspraak. Het in 2009 verschenen *Verbrechen im Blick*, een bundel onder redactie van Gerd Schwerhoff en Rebekka Habermas – twee van Duitsland's belangrijkste criminaliteitshistorici – is een weerslag van de nieuwste perspectieven in het onderzoek naar vroegmoderne criminaliteit in Duitsland.

Het boek bestaat uit vijf delen. Het eerste deel 'Perspektiven' bevat twee introductie-artikelen van Rebecca Habermas en Achim Landwehr waarin zij ingaan op de huidige debatten en de stand van zaken in het criminaliteitsonderzoek. De laatste decennia heeft op dat gebied een verschuiving plaatsgevonden van de klassiek rechtshistorische invalshoek waarin de nadruk ligt op wetgeving, de toepassing van rechtsregels en juridische procedures naar de sociaaleconomische benadering van criminaliteit. In deze laatste stroming worden ontwikkelingen in criminaliteit en rechtspraak gerelateerd aan sociale disciplineren en de civilisatietheorie van de socioloog Norbert Elias. Dat laatste is wel bekend in Nederland, maar veel minder bekend is het door Martin Dinges geïntroduceerde begrip 'Justiznutzung'. Deze term staat voor de manieren waarop mensen in het verleden gebruikmaakten van de verschillende vormen van rechtspraak en conflictregulering en betekende een belangrijke paradigmaverschuiving binnen de sociaaleconomische geschiedenis. De focus verschoof van de controle van boven af vanuit overheden, kerken en andere instituties – historicus Heinz Schilling is een belangrijke representant van die richting – naar de initiatieven en drijfveren van mensen vanuit allerlei lagen van de bevolking die gebruikmaakten van het recht om hun eigen doelen te verwezenlijken. Rebekka Habermas meent dat criminaliteitshistorici nog een stap verder moeten gaan en introduceert de term 'Doing Recht', waarmee ze bedoelt dat een rechtssysteem slechts kan worden doorgrond door naar alle actoren te kijken (aanklagers, verdachten, politie, media, etc.).

De bundel wil niet alleen laten zien dat een interdisciplinaire invalshoek noodzakelijk is voor het onderzoek naar criminaliteitsgeschiedenis, maar is daarnaast een pleidooi voor grensoverschrijding in chronologisch opzicht. Traditioneel bestaat er in de Europese (rechts)geschiedenis een sterk onderscheid tussen de vroegmoderne periode en de moderne periode. Dat is niet vreemd, want met het ontstaan van de

moderne natiestaat ontstond er een fundamenteel anders rechtstelsel dat niet meer lokaal vanuit steden en gemeenschappen was georganiseerd, maar op centraal niveau met algemene geldende wetgeving en regels voor civiel recht, strafrecht en rechtsprocedures. Een probleem is dat als gevolg daarvan criminaliteitspatronen in relatie tot sociaaleconomische ontwikkelingen in de overgangsfase – de periode tussen 1800 en 1900 – weinig zijn onderzocht. De Duitse historici duiden de overgangperiode van vroegmodern naar modern aan met de term ‘Sattelzeit’. In hun introductieartikelen pleitten Rebekka Habermas en Achim Landwehr dan ook voor een grensoverschrijdend perspectief waarin historici veel meer de juridische debatten of rechtsideeën in relatie moeten brengen met rechtspraktijken.

In de daaropvolgende dertien artikelen worden drie thema’s behandeld: criminaliteit en strafrecht tijdens de overgangperiode; sociale controle; criminaliteit en de media. In de eerste vier artikelen van Karl Härter, Falk Bretschneider, Peter Wettmann-Jungblut en Joachim Eibach blijkt direct de waarde van het periodeoverschrijdende perspectief. Zo laten zij zien dat er naast een aantal fundamentele veranderingen ook continuïteit in het strafrecht tussen ca. 1770 en 1850 valt waar te nemen. De staat werd vanaf deze periode bepalend in het recht, terwijl burgers onmiskienbaar een minder sturende rol gingen spelen. Härter werpt dan ook de interessante vraag op in hoeverre ‘Justiznutzung’ in de vroegmoderne en moderne tijd vergelijkbaar is. Wettman-Jungblut vraagt zich daarnaast af waarom vrouwelijke verdachten in deze periode grotendeels uit het strafrecht verdwijnen. Het is jammer dat geen van de auteurs aandacht besteed aan een andere belangrijke verandering in de overgangperiode, namelijk de grotere aandacht voor kinderen in het strafrecht. Anderzijds, laat Falk Bretschneider zien dat overheden bleven teruggrijpen op oude strafgewoonten en stelt Joachim Eibach dat – in tegenstelling tot de algemeen geaccepteerde civilisatietheorie – geweld na de vroegmoderne periode net zo goed een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven vormde.

De drie artikelen over sociale controle vanuit verschillende actoren in het strafrecht – van onder andere Lars Behrisch – zijn drie mooie casussen over Görlitz en Berlijn, maar misschien ook de minst verrassende stukken. De laatste zes artikelen over criminaliteitsmedia – waaronder een van Gerd Schwerhoff zelf – zijn thematisch het meest vernieuwend, want over de verslaggeving van en literatuur over criminaliteit in de vroegmoderne periode is nagenoeg niets bekend.

Deze bundel biedt een mooi zicht op de inspirerende perspectieven van Duitse criminaliteitshistorici. Daarnaast valt in dit werk de coherentie op, want de hoofdstukken sluiten qua thema’s en onderzoeksvragen uitstekend op elkaar aan. Deze bundel is dan ook een aanrader voor iedere historicus die zich met strafrecht en criminaliteit bezighoudt.

Manon van der Heijden
Universiteit Leiden